

ՀԱՅ ԵՐԱՃԻՇՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ

Ե. - Ժ. ԴԱՐ

Առողջանութեան նշանները թուով տառն են.

Շեշտ	/	Թաւ	Վ
Բուժ	\	Սոսկ	Ն
Պարոյկ	՝	Ապաթարց	Չ
Սուղ	օ	Ենթամայ	Մ
Երկար	~	Ստորաւ	Յ

Այս տառ նշանները բաժանուում են չորս սեռի.

1. Ուղղակի. — Ունի երեք նշան՝ չեշտ, բուժ, պարոյկ:

ա. Շեշտը ցոյց է տալիս ձայնի բարձրացումը կամ բարձր, սուր ձայն:

բ. Բուժը չեշտի հակառակն է ցոյց տալիս. հարթ, խաղաղ ձայն:

գ. Պարոյկը ցոյց է տալիս այս երկուսի նշանակութեան դուրսգրգուծիւնը, այսինքն ձայնի բարձրացումը (սրումը) և հարթացումը (խօնումը):

2. Ամառակ. — Ունի երկու նշան՝ սուղ և Երկար.

ա. Սուղը ցոյց է տալիս կարճ վանկերն ու ձայնաւորները: Բնականից կարճ են համարուել ե, յ, չ ձայնաւորները, ինչպէս նաեւ ձայնաւորով վերջացող այն վանկերը, որոնց ձայնաւորը երկարացաւ չէ և նրան բազմաձայն չի յաջորդում:

բ. Երկարը ցոյց է տալիս երկար վանկեր: Բնականից երկար են համարուել է և օ ձայնաւորները և երկարաբանները:

3. Հաղաղ. — Ունի երկու նշան՝ Թաւ և Սոսկ:

ա. Թաւը ցոյց է տալիս բաղաձայնների Թաւ, Թանձր և խոշոր արտասանութիւնը, ինչպէս օրինակ Թ, փ, Է:

բ. Սոսկը ցոյց է տալիս նրանց ողորկ, լերկ արտասանութիւնը, օրինակ տ, պ, ի:

Թաւը նշում է նաեւ հնչիւնը, երբ դա առանձին պէտք է արտասանուի: Օրինակ՝ կաթաւ, յարեաւ:

Չամչեանը իր «Քերականութիւն Հայկադեանց Հեղուի» աշխատութեան մէջ գրում է. «Թաւն նշանակէր առ հինն զխոշորաձայն հնչումն այն տառից, որոց կան ընդդատառք նմանաձայնք, այլ նուրբ հնչմամբ: Սովորութիւնն խափան հարկ այսոցիկ»: Թաւը գործածութեան մէջ է մտել ԺԲ. Դարից սկսեալ:

4. Կիրք. — Ունի երեք նշան՝ ապաթարց, Ենթամայ և ստորաւ:

ա. Ապաթարցը գրւում է ի նախդիրի վրայ, խառն անջատելու համար, ինչպէս և բարեհնչեւութեան նպատակով ա ձայնաւորը զեղելիս. այս պատճառով էլ ըստ որոշ հեղինակների «այլաբարց» է կոչւում:

բ. Ենթամայն ցոյց է տալիս թէ կից բառերը մէկ բառ են կազմում, ուստի միացեալ պէտք է արտասանել:

գ. Ստորաւ գրւում է ցոյց տալու համար հակառակը, թէ կից բառերը ոչ թէ մէկ, այլ երկու առանձին բառեր են հանդիսանում, ուստի դրանք միմիանցից անջատ պէտք է արտասանել: (*)

Արեւմտակիս գրիչ առողջանութեան նշանների մասին ասում է. «... է իսկ անգլաւոր ղեբերթողական լեզուից կարգուած և դադարացող խմբից շարունակ յորովիւր բանիւր և բաղմամտանայ բայիւր նոցին վերտառութեամբ արտակերտել շարկապելով զմի առ միոյ, որ ուր ոչ զանգաղեցի տեղել յիմաստս յայս վարժաւոր, առ ի մակացութիւն զորց Աստուածայնոյ, կարացել անսայթաք տրոհել ըստ որոյման զճանդակին՝ և զհանկաւոր, և զյողնամասնեայ ըզ-

(*) Բ. Աթայեան, «Հայկական հաղաղի նշանագրութիւն», Երևան, 1959:

յեռահիւսիցն իսկ դանդուածան, առ ի միմիանց սուրբ Ժ յառակ բացատրել: Ապա թուում է առողանութեան հետեւեալ նշանները. ԺՍԻ և ՏՆԻ ունի գլեշտաւորն, զհենքն և զհարցուկ, զբաշա, և զյոյժ, զգարկ և ըզդիր, գտուր և զկիսաստոր, որ է ներքնաբութք, զբացատս, զմիաստիք և զերկուստեք, որ ասի տուն, զպարոյկ, զենթամնայ և զգրադարձանք: (*)

Առողանութեան նշաններից է յառաջացել խաղային նոտագրութիւնը: որպէսզի այն արտայայտութիւնը հիմնաւորենք, մէջ ենք բերում առողանութեան մի քանի նշանների ձայնային արժէքը, որ նրանք ունեցել են հնում, այն ժամանակ, երբ տակաւին խաղային սխառեմը չէր հիմնաւորուել: Երկարը, շէտը և ոլորակը ձայնային զանազան բարձրութիւն և տեւողութիւն ցոյց տալու հնարանութիւն են ունեցել: Երկար կոչուող առողանութեան նշանի միջոցով ցոյց է տրուել ընթերցանութեան ձայնի (վանկի ձայնաւորի) երկարացումը, երբ անհրաժեշտ է եղել նախադասութեան իմաստին համապատասխան նրա որեւէ անդամը առանձնաշարտով կերպով ընդգծել: Այսպէս է գործածուած երկարը.

«Եւ ասիցեն ժողովրդեանն թէ յարեա՛ւ ի մեռելոց»

Եւ կամ՝

«Ա՛յ հրաշագործ բերան բերկրալի,

Դու լոցեք ի խաւակոյ» (**)

Դ.—Թ. Գարեւում երկարը գործածուել է նաեւ շէտի և ոլորակի փոխարէն. օրինակ՝ թուականների վրայ «չորի՛ր», «հինգե՛րի՛ր», «սուտի ճանաչիս զիս»: Այս վերջինի մէջ երկարը օգտագործուել է հարցական իմաստով և ոլորակի փոխարէն: Մի խօսքով, երկարի նշանը զրուած է նախադասութեան բոլոր այն բառերի վրայ, որոնք կարգալիս ցանկացել են ընդգծել, առանձնացնել, լինի դա ձայնը երկարացնելով, «բացականչելով», «ոլորելով» թէ

(*) Ս. Միլիքեան, «Յուսկանմ Ազգեցումքիւմը Հայ Երաժշտութեան Տեսակամի վրայ», Թիֆլիս, 1914:

(**) Գարեգին Կար. Յովսէփեան «Խաղաղակեանք կամ Պոռնիանք»:

«չեշտելով»: Առողանութեան տարբեր երանգները մէկ նշանով նշանակելը համարւում է առողանութեան խաղերի գործածութեան հնագոյն շրջանին բնորոշ յատկանիշ, ինչպէս և լեզուաբանութեան մէջ մի բառի զանազան իմաստաւորումը ցոյց է տալիս նոյն պարագան:

Առողանութեամբ ընթերցանութեան մէջ ոլորակը ցոյց է տուել ձայնի տատանական կամ թուիչքային բարձրացումը մի աւելի բարձր թոնի: Օրինակ, Կոմիտասը ձայնանիշերով այսպէս է արտայայտել ոլորակի մօտաւոր ինթոնացիան.

Կարելի է առնել նաեւ Աւետարանից մի օրինակ, որ մինչեւ այժմ էլ կարդացւում է. «Կին դու, դի՛ լաս»: Այս փոքրիկ օրինակում տեսնում ենք եւ շէտի, եւ ոլորակի (*) գործածութիւնը: Այս նախադասութիւնը ձայնանիշերով մօտաւորապէս այսպէս կարելի է արտայայտել.

կին դու կի՛ լաս

Մինչեւ այսօր էլ մի շարք քահանաներ նոյն մեղով են երգում, առանց անդադարաւոր առողանութեան նշանների իսկական իմաստին: «Բութը հայկական առողանութեան ինքնուրոյն նշանն է. կենսագրական նման նշան աշխարհի մէջ մեզ յայտնի որեւէ լեզուում չի գործածուել և այժմ էլ չի գործածուում»: (**)

Մովսէս Գեղթողն այսպէս է մեկնում. «Բութ, հարթ որ ոչ ի վեր և ոչ ի վայր», իսկ Ս. Միւնեցին՝ «Ժուկ ասելն ըստ հար-

(*) Ոլորակ կամ պարոյկ՝ առաջանութեան խաղերի մէջ միեւնոյն ճշմանի եմ վերաբերում:

(**) Յ. Միլիքեան, «Երմիաիմ», Խաղաղ, 1958, էջ 54:

թուփեան բթիւն այսինքն, որ հարթ ձայնքն
են ոչ յորդք և ուրբք, այն բուժ ասին, և
լինի հարթ և բուժ ձայնք։ Ուրեմն, բուժը
ընդհանրապէս դործածուել է հարթ և չեղ-
որւած։ Բառերի վրայ։ Այստեղ մէջ ենք բե-
րում Յ. Մխիթարեանի առողջանութեան
տախտակը։

Հաս աւանդութեան, յոյների առողջա-
նութեան խաղերի դիւտը վերագրւում է Ա.
րիստոֆան Բիւզանդացուն (180 Ն. Ք.) :
Սակայն յայտնի է որ առողջանութեան նշան-
ները առաջին անգամ հնդիկներն են դործա-
ծել իրենց վեստները զրի առնելիս։ Պատ-
մբւում է նաեւ, թէ հնում հնդիկ ռաբրիները

Նշանի անունը	Ձևը	Գործ. սկիզբը
Շեշտ	~ /	Թ. Դար
Պարոյկ	o o	ԺԱ. Դար
Երկար	~	ԺԱ. Դար
Սուղ	o o	ԺԲ. Դար
Թաւ	^ ^	ԺԱ. Դար
Սոսկ	^ ^	ԺԱ. Դար
Ապաթարց	9	ԺԳ. Դար
Ենթանայ	o o	ԺԲ. Դար
Ստորառ	9	ԺԳ. Դար
Բուժ	o o \	Թ. Դար

Պարոյկը հայերի ինքնուրոյն մտայղա-
ցումն է իւր ձեւով և դործածութեամբ, ո-
րովհետեւ միւս լեզուներում չի նկատուում
այդպիսի նշան (Յ. Մխիթարեան) :

Առողջանութեան նշանները զարգանալով
և տարբեր իմաստաւորումներ ստանալով
կամաց-կամաց ձեւափոխւում են և դառնում
երաժշտական խաղեր։ օրինակ՝ երկարը
դառնալով երկարացման, բացականչական
նշան, սկսւում է դործածուել այնպէս, ինչ-
պէս երաժշտական խաղերում, այն է՝ բո-
լոր պարբերութիւնների, իսկ շափաժոյ բո-
լոր անների վերջին վանկի վրայ։ Առողջանու-
թեան սխառեմում յառաջ է դալիս խաղ կամ
վերնախաղ կոչուող նշանը։

Իրենց աշակերտներին դրաճանաչում սովո-
րեցնելիս, երբ արտասանելիս են եղել շեշ-
տաւոր բառերը, իրենց գլուխը վեր են
բարձրացրել և հարթաձայն բառեր արտա-
սանելիս՝ գլուխները թեթեւ ցած են խո-
նարհել։ Եւ այս շարժումներից երեւան են
եկել շեշտը և բուժը (' '), որոնք յետա-
գայում դառնում են առողջանութեան նշան-
ներ և դրանցից էլ բխում են առողջանու-
թեան միւս նշանները։ Սրանք էլ զարգանա-
լով, դարբերի ընթացքում յառաջանում են
երաժշտական խաղերը։

Հայկական խաղադրութեան հիմքը, ու-
րեմն, պէտք է փնտռել մեր քերականու-
թեան մէջ գտնուող առողջանութեան նշան-

ներում: Ստիպյալ բազմաթիւ կարծիքներ կան Հայկական խաղերի ծագման մասին:—

ա. «Հատինական» տեսակէտի հեղինակներ:

բ. «Բիրականդական» տեսակէտի հեղինակներ:

գ. «Հատինա-Բիրականդական» տեսակէտի հեղինակներ:

դ. «Վրացական» տեսակէտի հեղինակներ:

ե. «Հնդկական» տեսակէտի հեղինակներ:

Այս հեղինակները ընդհանրապէս օտարներ են եղել և իրենց տեսակէտները չեն հիմնաւորել, այսինքն Հաստատուն դետեի վրայ չեն կանգնել: Իսկ Սպիրիտոն Մելիքեանի կարծիքով, խաղերը Պաշտաուր Տարօնեցու ձեռքով են մտել Հայաստան: «Եւրօպական խաղերի երբ և ում ձեռքով մտած լինելը աւելի որոշ է, քան առողանութեանը: Կիրակոս Գանձակեցին Պաշտաուր Տարօնեցու մասին ասում է. 'Սա երբը զխաղի կ'ըզմանս արեւելից զանմարմին եղանակսն ի մարմին ածելը զարարեալուն ի մաստնոց, որ ցայն ժամանակաւ չեւ էր սփռեալ ընդ աշխարհս. ու եկեալ զրեաց և ուսոյց բազմաց': Ուրեմն, մինչեւ ժ. Դարը այդ խաղերը դեռ մօտեց չէին դործեց մեր աշխարհը և առաջին տեղամ Պաշտաուր Տարօնեցին է բերում.— Արեւելքից այդ խաղերը՝ անմարմին եղանակները մարմնաւորելու»: (*) Ս. Մելիքեանը Կիրակոս Գանձակեցու այս արտայայտութեանը լրջութեամբ չի մօտեցել: Նա, ուղղակի բառերից ելնելով, անմիջապէս յայտարարում է թէ Հայկական խաղերը Պաշտաուր Տարօնեցին Արեւելքից բերեց, այն էլ ժ. Դարում: Այս արտայայտութիւնը սխալ է և անհիմն, ու

րովհետեւ ճորտ հետազոտութիւնները ցոյց են տալիս, որ երաժշտական խաղերի դրուածիւնը Հայաստանում կիրառուել է Պաշտաուր Տարօնեցուց շատ աւելի առաջ, և հետեւաբար սխալ են այն բոլոր ուսումնասիրողները, որոնք Հայկական խաղագրութեան սկզբնաւորումը դնելով ժ. Դարում, այդ չիման վրայ բիւզանդական կամ լատինական ծագում են վերագրել նրան»: (**)

Կիրակոս Գանձակեցու յիշատակութիւնը, թէ Պաշտաուր Տարօնեցին Արեւելքից բերեց խաղերը, պէտք է հասկանալ այն իմաստով, որ Տարօնեցին ոչ թէ Հնարեց կամ իրմով սկիզբ դրեց մեր խաղագրութեան, այլ բերեց (Հաւանաբար Կրիլիկայից, ուր փոխադրուել էին մեր թագաւորութիւնն ու կաթողիկոսութիւնը պատմական դիպուածների բերումով) և զրի առաւ ջարականների մեծ մասը, նաեւ իր հետ բերելով նոր յորինւած շարականները (Շնորհալու և արեւելեան վարդապետների):

Հայկական խաղերի ծագման մասին մի նոր կարծիք է յայտնում Փրօֆ. Վեշել (Վիեննայի Համալսարանի Արեւելեան խաղերի մասնագէտ), թէ Հայկական խաղերը ծագում են առել Եւրօպայից: Դարերում, և Հայկական խաղագրութիւնը աւելի հին է քան բիւզանդականը և թէ վերջինը հիմնաւորւած է Հայկականի վրայ: Սակայն այսպիսի մի յանգուածն արտայայտութիւն առանց փաստերի հաղիւ թէ ճիշդ լինի, որովհետեւ հիմնական չորս բուն ձայները յոյների մօտ զոյգութիւն ունէին: Յոյները երաժշտական գետնի վրայ մեղանից առաջ էին. Հաւանական է նաեւ որ ունենային խաղեր որոնց միջոցաւ արտայայտէին երաժշտական մտքեր:

(Շար. 2)

ԶՅՂՐԱՊ ՍՐԿ. ՇԱՄԼԵԱՆ

(*) Ս. Մելիքեան, «Յումնակամ Ազգեցումքիւնը Հայ երաժշտութեան Տեսականի վրայ»:

(**) Բ. Աբախյան, «Հայկական խաղային նւտագրութիւն»: